

## DIN ACTIVITATEA EDITORIALĂ ÎN EPOCA ILUMINISMULUI ÎN SUDUL TRANSILVANIEI \*

de DAN MIHAILESCU

Dezvoltarea forțelor de producție în Transilvania, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a pus în evidență simptomele destrămării feudalismului și apariția relațiilor de producție capitaliste. Acest fapt se concretizează mai ales în veacul următor, când se înregistrează o creștere corespunzătoare a economiei. Statul austriac ia măsuri atât pentru protejarea industriei în ascensiune, cât și de protecție vamală, împotriva pătrunderii produselor din alte țări.

Pe latifundiile senioriale, țărani sînt supuși unei duble exploatare. Pe de o parte, nobilii comiteau tot felul de abuzuri în privința folosirii acestora la muncile obligatorii, iar pe de altă parte, statul austriac îi supunea la impozite și prestații înrobitoare. Efectele acestei situații s-au reflectat în mișcările țărănești de mare amploare, printre care se numără și cea condusă de Horia, Cloșca și Crișan.

În aceste condiții social-economice, se încearcă de către Curtea de la Viena unele măsuri pentru ridicarea culturală a românilor din Transilvania în scopul consolidării stăpînirii habsburgice. În consecință, s-a dat în anul 1786 o patentă imperială care a creat posibilități mai largi tineretului de a învăța la școli, din care rezultă obligativitatea copiilor de a merge la școală, precum și distribuirea gratuită a cărților.

Accastă orientare a fost precedată și într-un anumit fel pregătită, de apariția unui număr relativ mare de manuale școlare. Din anul 1777 încep să se tipărească mai multe abecedare și cărți cu caracter didactic<sup>1</sup>. Între 1777—1830, sînt tipărite în limba română la Blaj, Sibiu și Brașov, 20 bucoavne, gramatici și îndreptare pentru aritmetică<sup>2</sup>.

Accastă operă de culturalizare a fost susținută și realizată de Școala ardeleană, reprezentată de Samuil Micu, Petru Maior, Ioan Budai-Deleanu, adepți

\* Capitol dintr-un studiu monografic intitulat *Din istoria cărții, tiparului și a bibliotecilor în sudul Transilvaniei*, de Dan Mihăilescu și Pavel Binder (în ms.).

<sup>1</sup> C. Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830*, în *Studii*, I, 1956, p. 88.

<sup>2</sup> *Bucoavnă*, Blaj, 1777; *Abecedar*, Blaj, 1783; *A.b.c. sau Bucuavnă*, Sibiu, 1783; Gh. Șincai, *Îndreptar către aritmetică*, Sibiu, 1785; *Bucoavnă*, Sibiu, 1788; *Bucoavnă*, Sibiu, 1795; *Bucoavnă*, Sibiu, 1797; Radu Tempea, *Gramatica românească*, Sibiu, 1797; între 1803—1830 încă 11 bucoavne și Gramatica românească a lui Eliade Rădulescu, tipărită în 1828 la Sibiu — vezi I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*, II, 1910. p. 544, 545, 547, 548, 549, 550—552; III, 1936, p. 734, 719—738; IV, 1944, p. 329, 340, 344.

ai iluminismului, care îmbrățișînd aspirațiile firești ale poporului nostru pe tărîm social, politic și educativ, au luptat pentru cucerirea drepturilor legitime ale românilor din Transilvania.

Gh. Șincai, care timp de 12 ani a fost directorul școlilor românești unite din Transilvania, a căutat să răspîndească cît mai multe manuale și cărți instructive pentru „luminarea poporului”. El face o traducere din germană despre „Învățătura firească spre surparea superstiției norodului” care a văzut lumina tiparului numai în zilele noastre<sup>3</sup>, scrie o broșură de popularizare științifică „Istoria naturii sau a firii”<sup>4</sup> și publică o lucrare cu caracter agrotehnic „Povățuirea către economia de cîmp spre folosul școlilor românești”<sup>5</sup>.

Iluminismul reprezintă epoca răspîndirii tot mai susținute a cărților cu conținut laic, științific. Acest lucru se datorește și condițiilor concrete, a conjuncturii economice și politice în care se află Imperiul habsburgic în a doua parte a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Pierderea Sileziei în timpul Mariei Tereza, perioada războaielor napoleoniene, cei trei ani de secetă (1814—1817), lupta popoarelor dinăuntrul monarhiei, sînt tot atîtea situații îngrijorătoare pentru guvernul de la Viena, care pentru a face față acestor situații dificile, ia o serie de măsuri tehnice, economice și instructive în interesul cultivării raționale a pămîntului. În acest scop s-au întocmit și răspîndit în rîndul țăranilor din Transilvania, diferite scrieri cu conținut agrozotehnic, prezentate la nivelul cunoștințelor de atunci:

- „Povățuiri pentru tăbăcirea pieilor dobitoacelor moarte” (1786)
- „Învățătura pentru combaterea gâlbeziei la oi” (1787)
- „Învățătura economiei poamelor de pămînt, crumpenii și folosul lor” (1815)
- „Îndreptare în ce chip se poate întrebuița ghinda spre hrana oamenilor, în loc de bucate” (1816)
- „Sădirea bumbacului” (1810)
- „Prășirea pomilor” (1812)
- „Despre agonisirea viței de vie sau măiestria de a face vin, vinars, oțet” (1813)
- „Cultura tabacului” (1823)
- „Învățătura de a face sirop și zahăr din mustul tuleilor de cucuruz sau din mustăreața de jugastru” (1812—1813)
- „Creșterea frăgarilor și cultura viermilor de mătase” (1823).

Aceste broșuri sînt, în cele mai multe cazuri traduceri sau adaptări după cărți franceze și germane de specialitate, lucrări apărute sub îngrijirea agronomului și profesorului de științe naturale de la universitatea din Pesta, Ludwig Mitterpacher (1734—1814). Ele sînt tipărite în limba germană, maghiară, sîrbă, română, cehă etc.<sup>6</sup>. Multe dintre acestea au circulat în

<sup>3</sup> Gh. Șincai, *Învățătura firească spre surparea superstiției norodului*, București, Edit. Științifică, 1964, p. 219.

<sup>4</sup> Șt. Pascu, în *Din istoria Transilvaniei*, ed. a II-a, I, 1961, p. 293.

<sup>5</sup> C. Bodea, *op. cit.*, p. 94.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 89—90.

rîndul țăranilor români, maghiari și germani, în special, în ținuturile mai productive.

Tirajul cărților agrotehnice tipărite pe cheltuiala statului oscila între 500—2500 exemplare. Se cunosc cazuri cînd numărul acesta era depășit; broșura „Învățătura economiei poamelor de pămînt . . . .” a ieșit în 4000 de exemplare. O parte din titlurile apărute sînt tipărite în tipografia lui Peter Barth din Sibiu. Alte lucrări sînt subvenționate de diferiți învățați sau negustori, cărora, pentru atenția de care au dat dovadă, li se acorda o dedicație pe prima pagină. Nicola Nicolau din Brașov, plătește tipărirea calendarului pe 100 de ani (Buda, 1814), precum și o „gheografie” sau „scrierea pămîntului” (Buda, 1815), iar Plutarh cel Nou după Pierre Blanchard este tradus și tipărit de N. Nicolau. Frații Boghici au tipărit pe cont propriu toate titlurile ieșite din tipografia Schobeln în perioada 1804—1817<sup>7</sup>.

Paralel cu tipăriturile agrozootehnice, încep să apară în aceeași perioadă și primele broșuri de știință popularizată, care abordează probleme de interes comun și la nivelul înțelegerii oamenilor simpli. Din aceste lucrări semnalăm:

- Budelko, „Cuprinderea meșteșugurilor” (Sibiu, 1788)
- „Începuturile istoriei de obște” (Sibiu, 1798)
- „Învățătura a vindeca boala sfranțului” (Sibiu, 1803)<sup>8</sup>.

Încep să circule mai intens romanele populare „Alexandria”, „Bertolda și Bertoldino” a lui Croce, povestea lui „Arghir și Elena”<sup>9</sup> de I. Barac, „Pildele lui Esop” ș.a., toate apărute în tipografiile din Sibiu și Brașov.

În anul 1810 s-a ivit o neînțelegere între Johanna Regina v. Schobeln<sup>10</sup> și tipograful sibian Peter Barth, cu privire la tipărirea unor cărți românești: Alexandria<sup>11</sup>, Molitvetnic, Liturghia, Acatist.

Despre acest diferend a luat cunoștință guvernul care prin adresa cu nr. 3941 din 7 mai comunica: „Deoarece tipograful Peter Barth nu are nici un privilegiu exclusiv pentru tipărirea cărților românești (*der walachischen Bücherei kein ausschliessliches Privilegium*), neputînd s-o înlătura pe Johana Regina v. Schobeln, ca proprietara unei tipografii, de la tipărirea unor astfel

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 90—92.

<sup>8</sup> I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, *op. cit.*, II, p. 550, IV, p. 328, 329, 330, 332.

<sup>9</sup> Titlul complet: „Istoria despre Arghir cel frumos și Elena cea frumoasă și pustiită crăiasă”. Această lucrare este o povestire simbolică care reprezintă cucerirea Transilvaniei de către Traian. Vezi *Transilvania*, XXIV, nr. 4 din 15 apr. 1893, p. 118—119.

<sup>10</sup> În litigiile juridice, apare numele proprietarului J.B.v. Schobeln, deși în această perioadă tipografia era închiriată de C. Boghici. Ea a fost arendată între 25 mai 1804—1 august 1816.

<sup>11</sup> Alexandria, vechi roman popular de origine greacă, a pătruns la noi prin intermediul sîrbilor. În Transilvania, versiunea Alexandriei este cunoscută pe la jumătatea veacului al XVI-lea după o scriere sîrbească, copiată la Mănăstirea Neamțu din porunca mitropolitului Grigore. Originalul traducerii s-a pierdut. Au rămas însă cîteva copii; cea mai veche se găsește în „Codex Negoeanus”, scrisă de Popa Ion din Sînpetru (Hunedoara). Primită favorabil de popor povestea lui Alexandru cel Mare vede lumina tiparului în Transilvania la Sibiu în 1794, în tipografia lui Peter Barth. Vezi N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, București, 1940, p. 77—78.

de cărți, se dă încuviințare magistratului, să caute o înțelegere între cele două părți, ca să nu-și producă vreo pagubă prin tipărirea aceleiași cărți”.

În continuare se arată, că în cazul în care nu se cade la înțelegere, „să se trimită pentru fiecare carte ce urmează a fi tipărită, câte un exemplar înaltului guvern, ca să rezolve diferendul”<sup>12</sup>.

Urmărind Bibliografia Românească Veche, am observat că „Acatistul” și „Istoria lui Alexandru Macedon” sînt tipărite la Sibiu (1810), iar „Molitvenicul” la Brașov (1811)<sup>13</sup>. („Liturgia”, care ar fi trebuit să fie tipărită de v. Schobeln, respectiv de C. Boghici la Brașov, nu mai figurează în B.R.V., ceea ce înseamnă că aceasta n-a mai apărut). Tipărirea lucrărilor în cele două centre confirmă faptul că între cele două tipografii a intervenit o înțelegere în vederea înlăturării unei producții tipografice paralele.

După datele istorice confirmate, știm că „Alexandria” a fost tipărită la Sibiu în 1794 și 1810. După 1810 urmează un interval de 2—3 decenii, timp în care această lucrare nu mai apare în Transilvania. Absența „Alexandriei” se explică prin măsurile de interdicție date de guvernul imperial cu privire la retipărirea acestui roman popular, fapt care reiese dintr-un document oficial al timpului.

În actele magistratului din Brașov cu nr. 236 din 1811<sup>14</sup>, se arată că înaltul guvern imperial restituie cu actul 10774 cărțile care i-au fost trimise de magistratul orașului Brașov în 16 aprilie același an și anume: „Istoria lui Alexandru cel Mare”, [„Istoria lui] Bertolodo [și] Bertoldino”, „O bucoavnă cu un adaus pentru rînduiala slujbei”, „Micul Octoih”.

Documentul mai sus menționat atrage atenția că „în conformitate cu hotărîrea adusă de cenzura cărților și confirmată de guvern, cea dintîi carte (Alexandria) nu se mai poate retipări, fiind plină de superstiții și născociri nefolositoare” și din această cauză a fost considerată încă din secolul trecut drept o operă interzisă (schon im vorigen Jahrhundert verbotenes Werk).

Celelalte trei scrieri sînt admise pentru a fi retipărite, deoarece, așa cum socotea cenzura, sînt folositoare tineretului de la țară. Era în 1811 cînd cenzura imperială împiedica retipărirea „Alexandriei”, afirmînd că această carte este interzisă de un secol, deși din litigiul Schobeln-Barth reiese că guvernul aprobase retipărirea acestei cărți, care a și apărut la Sibiu în 1810. Din această controversă, se pare, că în primul caz al diferendului dintre cei doi tipografi, guvernul a aprobat în principiu felul cum putea să se rezolve situația.

În al doilea caz, cenzura fiind în posesia cărților ce urmau să fie retipărite, nu a mai îngăduit apariția „Alexandriei”. Astăzi, problema acestei interdicții, nu surprinde numai prin inconsecvența faptelor, ci și a lipsei de logică.

Pentru populația săsească, centrul activității iluministe a fost Sibiul. Acesta, între 1712—1790 este locul de reședință al guvernului transilvan, unde se află și sediul comunității săsești.

În curînd, iluminismul se va resimți și pe plan publicistic, mai ales că în Sibiu funcționau în perioada amintită mai multe tipografii care scoteau nume-

<sup>12</sup> Arh. st. Brașov. Actele magistratului, nr. 1462 din 1810.

<sup>13</sup> I. Bîanu, N. Hodoș, D. Simonescu, *op. cit.*, III, p. 719—720.

<sup>14</sup> Aflate în Arh. st. Brașov, sub numărul indicat în text.

roase lucrări originale. Concomitent cu acestea pătrund operele literare și filozofice ale scriitorilor străini: Leibniz, John Locke, J. Chr. Wolf, J. J. Rousseau, Voltaire, Montesquieu ș. a.

Autoritățile bisericești și de stat au luat măsuri severe pentru a zădărnici circulația lucrărilor care propagau ideile acestui curent.

Printre operele puse la index pentru același motiv, s-au numărat și cele ale scriitorului M. Hissmann, originar din Sibiu <sup>15</sup>.

Maria Tereza încă din 1754 a interzis frecventarea universităților din străinătate, iar în 1767 a dat un ordin prin care a dispus sistarea pătrunderii cărților iluministe și ateiste <sup>16</sup>.

Burghezia în ascensiune luptă pentru organizarea unor instituții culturale cu caracter progresist. Se cunoaște asociația înființată de sași: „Societas philohistorum Transilvaniae” și cea inițiată ceva mai târziu de iluministul sibian Ioan Molnar Piuariu, „Societatea filosoficească a neamului românesc”.

Curentul iluminist, promovează literatura progresistă din apus, a enciclopediștilor francezi, în care sînt prezentate ideile lor ateiste și materialiste. Sub influența acestor concepții, apar și în Transilvania primii adepți ai noii filozofii. Unul din cei mai radicali materialisti de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, a fost Kiss Mihály, un timp preot la Vîrghiș (jud. Covasna), care a tradus lucrările lui Helvetius <sup>17</sup>.

Reacția oficială împotriva iluminismului s-a concretizat în represiunea lui Metternich, care în 1819 a interzis tinerilor transilvăneni să mai frecventeze universitățile din Germania. Pe de altă parte a oprit pătrunderea publicațiilor de orice fel din străinătate, mai ales a celor politice din Austria, iar cabinetele de lectură organizate de burghezie au fost dizolvate <sup>18</sup>.

<sup>15</sup> Carol Göllner, *Die Beziehungen des Aufklärungsphilosophen Michael Hissman zu seiner siebenbürgischen Heimat*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, III, 1960, p. 79—98.

<sup>16</sup> Cf. volumul întocmit și prefăcut de J. Hajós, *Kiss Mihály*, București, Edit. Științifică, 1953, p. 17.

<sup>17</sup> *Ibidem*, p. 15.

<sup>18</sup> Carol Göllner, *Elemente progresiste in gîndirea sașilor din Transilvania in secolul XIX*, în *Din istoria filozofiei în România*, III, București, Edit. Academiei, 1960, p. 128.

## AUS DER VERLAGSTÄTIGKEIT IN SÜDSIEBENBÜRGEN ZUR ZEIT DER AUFLÄRUNG

### (ZUSAMMENFASSUNG)

Die Arbeit bringt Angaben über die Verlagstätigkeit zur Zeit der Aufklärung, als weltliche Bücher in einer erheblich grösseren Masse herausgebracht und verbreitet wurden als in den vorangegangenen Zeiten.

Diese Erscheinung wird in ihren Auswirkungen in Südsiebenbürgen verfolgt, wo — wie auch in anderen Landesteilen — am Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts eine Reihe von Druckwerken über Landwirtschaft, Viehzucht, Technik, Gesundheitswesen, Geschichte usw. erschienen, die den damaligen Stand des Wissens widerspiegeln.

Neue und bis noch unbekannte Tatsachen bringt die Arbeit über den Streit betreffend den Nachdruck des volkstümlichen rumänischen Romans „Alexandria“, der am Anfang des 19. Jahrhunderts zwischen den Verlegern Schobeln aus Braşov (Kronstadt) und Barth aus Sibiu (Hermannstadt) entstanden war.